

А.М. Шубадзёрава
(Магілёў, Беларусь)

СІНКРЭТЫЧНЫЯ ФОРМЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖОГА МАЎЛЕННЯ Ў ПРАЗАІЧНЫХ ТВОРАХ М. ГАРЭЦКАГА

Аб'ектам навуковага аналізу сталі сінкрэтычныя формы перадачы чужога маўлення ў празайчных творах М. Гарэцкага. Да іх ліку былі аднесены няўласна-простая мова (лексіка-фразеалагічная і сінтаксічная разнавіднасці), ускосна-простая мова (наўпростая мова).

М. Гарэцкі – арыгінальны самабытны пісьменнік, вучоны, літаратурны крытык. Яго справядліва можна лічыць адным са стваральнікаў беларускай апавядальнай мовы.

У эпічным творы як маўленчым патоку традыцыйна вылучаюць два тыпы маўлення: аўтарскае маўленне і маўленне персанажаў (чужое маўленне). Чужое маўленне ў творах М. Гарэцкага прадстаўлена галоўным чынам наступнымі формамі: простая мова, ускосная мова, няўласна-простая мова.

Вялікую цікавасць у прозе аўтара выклікаюць сказы з няўласна-простай мовай. Няўласна-простая мова – гэта сінкрэтычная форма перадачы чужога маўлення, у якой выказванне пэўнай асобы перадаецца ад імя аўтара, але пры гэтым захоўваецца не толькі змест, але і асаблівасці маўлення таго, хто гаворыць.

Няўласна-простая мова дае пісьменніку магчымасць замяніць апавядальніка, перадаць функцыі аўтара герою. Дзейная асоба выступае перад намі, разгортвае свае планы, выказвае асабістыя меркаванні. Аўтар падае ўнутраную мову персанажа. Так, у апавяданні М. Гарэцкага “Зіма” галоўны персанаж аналізуе сваё гаротнае становішча. Думкі і развагі яго пададзены ў форме няўласна-простай мовы, якая арганічна працягвае аўтарскае апавяданне: *Іван тужыў. Учора ўвечары пайшла добрая карта, думаў адеўляцца – на табе, халера прынесла жонку. Сёння рыхтаваўся навучыць Куліну слухмянству, але агульная бяда не давала ўжо на тое права* (М. Гарэцкі. “Зіма”).

Няўласна-простая мова дазваляе чытачу паглыбіцца ў думкі героя, адчуць сябе саўдзельнікам падзей, якія апісваюцца аўтарам. Для няўласна-простай мовы характэрна павышаная эмацыянальная афарбоўка. Напрыклад: *Душа маўчыць, душа схавала ў сабе той сум і сама замкнулася... Устаць, не ўстаць? Трэба ж устаць. Не, трэба рабіць тое, дзеля чаго прыехаў. А калі ж нямажна во цяпер уявіць сабе патрэбы ў гэтым учынку. Здрабнеў чалавек зусім. Э, было б сапраўды свінства, каб яны прыйшлі запрацаваць і знайшлі б яго акачуранага, самагубцу. Фэ, гідасць! Але, вось прыехаў... Яны малоцяць – ён ляжыць. Як абед, дык яму лешы кавалачак. Усю затаўку паесць. Навошта ж прасіў учора, каб яго будзілі? Устаць, не ўстаць? Не хочацца ўстаць...* (М. Гарэцкі. “Меланхолія”).

У прозе М. Гарэцкага выкарыстоўваюцца дзве разнавіднасці няўласна-простай мовы: 1) лексіка-фразеалагічная і 2) сінтаксічная.

Пры выкарыстанні **лексіка-фразеалагічнай** разнавіднасці ў аўтарскае маўленне ўключаюцца толькі асобныя словы і выразы героя:

– стылістычна афарбаваныя словы (дыялектныя, грубаватыя, жаргонныя): *Ён здалёку відзеў, што Матруна Данілёнчыха сядзіць сярод бульбоўніку з жоўтымі ўжо красачкамі, поліць ці хвароба яе ведае* (М. Гарэцкі. “Злосць”).

– пабочныя словы з розным функцыянальным значэннем: *Шкло вакенца на вышках ледзь дрынчэла і званіла, калі мацней гудзеў гул. Мусі, дожджык ішоў: вакенца было затуманена дробнымі капачкамі, запацела* (М. Гарэцкі. “Літоўскі хутарок”).

– злучнікі і злучальныя словы, якія дапамагаюць перадаць успрыняцце героем таго ці іншага факта рэчаіснасці і яго адносіны да гэтай з’явы: *Вуліца маўчала,*

шэрая і пустая. Зямтұха мяла... Раўла ў Максімавым двары карова. Скрыпнулі ў далёкім гумне вароты. Нечыя калматыя коні, навесіўшы галовы, стаялі сярод вуліцы – ці ніць хацелі, ці аб чым тужылі сярод стужы і ўспаміналі краснае лецечка (М. Гарэцкі. “Зіма”).

– экспрэсіўныя канструкцыі, якія вылучаюць няўласна-простую мову на фоне аўтарскага расповеду: *Усё жывое парыцца і лезе ў гару да сонца. Падзьме ціхі цёплы ветрык, і з вербалозу жоўценькі, як вуцяняткі, пух сыплецца. Хораіа! Хораіа! Шуміць зямля, але ціхусенька на сэрцы (М. Гарэцкі. “Прысяга”).*

Словы і выразы героя ў аўтарскім апавяданні не бяруцца ў двукоссе, што стварае адметнае сінтэзаванае маўленне. Некаторыя навукоўцы называюць такую разнавіднасць чужога маўлення няўласна-аўтарскай мовай.

Сінтаксічная разнавіднасць няўласна-простай мовы – гэта сказ, некалькі сказаў ці абзацаў, якія дазваляюць аўтару перадаць цэлае выказванне персанажа: *У спрэчкі з чорным, страшным-няправым ідуць музыкі-скамарохі ў гранні сваім – і кіпціць-б'ецца сэрца хлапецкае... Эх! Пайсці і сіту сваю на ўсё свет паказаць, прагнаць крыўдзіцеляў, вытурчыць іх ад людзей бедных, шчырых, змірных і пакорліва-прыяючых, людзей родных, і балюча скрыўджаных. І добра на зямельцы будзе ўсім! Усе родныя, радыя, усе дужыя, ладныя. Свеціць сонейка, а ў гайку птушачкі пляюць вясёла так, ладненька, а красачкі цвітуць, пахі-араматы прыемныя... (М. Гарэцкі Роднае карэнне).*

Асобныя гутарковыя канструкцыі не адмяжоўваюцца ад аўтарскай фразы, а далучаюцца да яе, уступаючы ў больш ці менш цеснае ўзаемадзеянне. Межы паміж планам аўтара і персанажа размываюцца: *Зірнуў на гадзіннік Лявон. Позна, а куды хавацца? Няма куды, як ім во тут? Ужо няма клопату; не паедзеш у дровы, не навязеш нічога на торг, не трэба солі, не трэба газы, не трэба грошай у воласць везці. Адзелі цябе ў кашулю чыстую, падперазай тонкаю стужкаю, у лапцікі слабенькія, не носкія, абуді цябе, рукі на табе злажылі, хустачкай звязалі, рукі жоўта-васковыя; падлажылі пад галоўку падушачку лісцяную; астатнім цалаваннем цалавалі цябе, – і ляжы: вечны спакой (М. Гарэцкі Меланхолія).* У гэтым урыўку няўласна-простая мова зліваецца з аўтарскімі словамі. Яна не мае спецыяльных сінтаксічных форм выражэння: не з'яўляецца даданай часткай складаназалежнага сказа, што адрознівае яе ад ускоснай мовы, і не патрабуе спецыяльных слоў для ўвядзення, што адрознівае яе ад простай мовы.

Няўласна-простая мова характарызуецца асаблівасцямі, якія збліжаюць яе і з простай мовай, і з ускоснай мовай. Як і ва ўскоснай, у ёй адбываецца замена асабовых і прыналежных займеннікаў і асабовых форм дзеяслова. Як і ў простай мове, у няўласна-простай захоўваюцца асноўныя лексічныя і граматычныя асаблівасці, а таксама эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка чужога выказвання: пыталыныя і клічныя сказы, часціцы, выклічнікі, звароткі, пачобныя словы, фразеалагізмы, эмацыяна зніжаная лексіка лексічных паўтараў, парцэляваныя канструкцыі і інш.: *Няма яснасці, бо няма глаўнага. І куды цяпер пайльве тая ішчэпінка? Ці ж ён ведае? Няма глаўнага. Аля? не, яна не глаўнае. Што было, перагарэла. Каханне да яе сціхла. А можа, зусім яго не было, і зусім яго няма (М. Гарэцкі Дзве душы).*

Аднак даволі часта ў кантэксте ёсць пэўныя сродкі, якія ўказваюць на тое, што перад імі ці пасля іх перадаюцца думкі нейкай асобы ці яе выказванне. У якасці такіх сродкаў ужываюцца дзеясловы маўлення і думкі, дзеепрыслоўі, утвораныя ад гэтых дзеясловаў, радзей – назоўнікі, блізкія значэннем ці ўтварэннем да дзеясловаў маўлення і думкі: *Архін думаў аб матцы. Якая яна спрацаваная, вочы ўваліліся, уся быццам шчапіна, і ўсё капошыцца, клопоціцца. Праваджала яго... Дзяржалася доўга, але такі слёзы пацяклі самі... Буйныя-буйныя, як боб. «А можна ж, я і не ўбачу больш цябе, мой сынчулка, мой Архіначка...» І ноччу, мусіць, плакала. Эх-хэ!»* (М. Гарэцкі Роднае карэнне).

Сказы, што размешчаны перад і пасля няўласна-простай мовы ў кантэксте, паказваюць на розныя абставіны і падзеі, якія выклікаюць чужое маўленне ці суправаджаюць яго: *Жыў ён у Амерыцы дваццаты год, куды прыехаў яшчэ хлопцам разам з Эльзаю, дачкою лесанільшчыка-немца, да яе дзядзькі фермера-амерыканца. Як борзда прабеглі гады! Ажаніўся на Эльзе, дзетак прыгадаў, кіруе ўсёй фермай. Жыццё ў Мінічыне, дома ў бацькі, і потым на нямецкай лесанільцы ў Шульца, у панскім лесе, – усё гэта здавалася цяпер далёкім сном. Не было каму пісаць лісты і не было ад каго мець іх. Шулец з Еўні выехаў у Прусію, бацькі паўміралі. Як борзда прабеглі гады!* (М. Гарэцкі Амерыканец).

Іншы раз няўласна-простая мова ўскладняецца ўвядзеннем ва ўнутранае маўленне героя “чужога” маўлення. Калісьці выказаная “чужая” рэпліка можа не мець самастойнага значэння ў структуры твора, а існуе толькі ў свядомасці персанажа. Адптурхоўваючыся ад чужога слова, думка героя рухаецца ў розных напрамках. Чужая думка разглядаецца з розных пунктаў гледжання: *Пан Міхал уцяшаўся, што бяда блізка што мінула. Абылі ўцяшаўся з асцярогаю, каб ногды не давялося расчаравацца. “Накарміце ж яе самую так, каб аж ніцц папрасіла!” Чорт ведае, што гэта значыць? А трэба ўцяміць і ў дасканаласці выканаць: доля воіта зусім няваблівая, Рымарчук – хлоп; узнесены панскаю ласкаю на высакосці вайтоўства – смерд; яму лягчэй зрабіцца ізноў тым самым, чым быў некалі* (М. Гарэцкі Панская сучка).

Зрэдку ў праявітых творах М. Гарэцкага чужаслоўе мае форму даданай часткі складаназалежнага сказа, у якіх не змяняюцца лексіка-граматычныя асаблівасці чужога маўлення. Такая форма чужаслоўя лічыцца **ўскосна-простай мовай** (часам яе называюць **паўпростай мовай**): *Ёмка кідаў ён шубіём і думаў з прыкрасцю, што – ах, колькі канапелек збіта, і з уцехаю, што – нічога: заўтра яго возьмуць ляшчыць жыта і паднасіць сяню* (М. Гарэцкі Дзве душы).

Няўласна-простая мова ў творах М. Гарэцкага валодае вялікай ступенню індывідуалізацыі, адлюстроўвае душэўны стан героя ў пэўны кароткі прамежак часу, пакідае яго адзін на адзін з чытачом. Выразная і яркая, эмацыянальная і вобразная, няўласна-простая мова натуральная, арганічна ўваходзіць у аўтарскі расповед.

Спіс літаратуры

1. Гарэцкі, М. Выбраныя творы : у 2 т. / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1973. – Т. 2.